Nárečia na Slovensku :)

Na základe osobného pozorovania zovšeobecnil náš ľud zistenú skutočnosť o diferencovaní slovenských nárečí v príslovíˇ „Čo dedina, to reč iná“. Pravda, nejde tu o rozdiely natoľko závažné, že by sa pre ne nemohli dorozumieť obyvatelia susedných či vzdialenejších obcí. Ide skôr o jednotlivosti, na základe ktorých vznikajú aj prezývky obyvateľov obcí. Napríklad na hornej Orave prezývajú obyvateľov Trstenej „bagľari“ (lebo piekli predávali na jarmoku „bagle“, t.j. praclíky), obyvateľov Jasenice „hovadï“ (lebo v Jasenici hovadami nazývali muchy ovady) a obyvateľov Klina volajú „kerničkari“ (lebo sa tam, dbanka na mútenie masla nazývala kernička).

Na otázku, prečo sú medzi nárečiami jednotlivých krajov, ba aj jednotlivých obcí väčšie či menšie rozdiely, nemožno dať v plnom rozsahu uspokojivú odpoveď. Predsa však možno nájsť viaceré súvislosti medzi vývinom reči a osudmi predkov našich Slovákov. Dnešná členitosť slovenských nárečí je výsledkom dlhodobého vývinu slovenského jazyka, a to vývinu, ktorý bol z viacerých aspektov poznačený aj historickými, politickými, ekonomickými a kultúrnymi podmienkami života našich predkov.

Nazrieť do zákulisia vývinu a diferenciácie slovenských nárečí nám pomáhajú aj výsledky súčasnej dialektológie, najmä jej osobitnej disciplíny, tzv. lingvistickej geografie. Zmapovanie základných osobitostí slovenských nárečí v štyroch zväzkoch Atlasu slovenského jazyka (I. 1968, II. 1978, III. 1978, IV. 1986) nielenže názorne - priam ako na dlani - dokumentuje súčasnú členitosť slovenských nárečí, ale zároveň aj naznačuje isté možnosti interpretácie nárečovej diferenciácie. na mapách upútava napríklad členenie slovenského jazyka na dva väčšie územné celky: na oblasť juhozápadoslovenskú a severovýchodoslovenskú. Do juhozápadnej skupiny patria nárečia bývalej Bratislavskej, Nitrianskej a Tekovskej stolice, väčšia časť Trenčianskej stolice (okrem Horehronia). Severovýchodoslovenskú skupinu tvoria nárečia bývalej Hontianskej a Novohradskej stolice, často Zvolenskej stolice a východoslovenské nárečia. Tieto dva nárečové nakroareály sú charakterizované dvojicami slov ako žito/pšenica (*Triticum*), raž/žito (*Secale*), jačmeň/jarec (*Hordeum*), borovica/sosna (*Pinus sylvestris*), praslica/kúdeľ, sliepka/kura, prst/palec, plešina/lysina, naspäť/nazad a ďalšími. Takéto dichotomické členenie slovenských nárečí možno zistiť aj na mapách ilustrujúcich morfologickú členitosť slovenských nárečí (porovnávajúc napríklad tvary množného čísla na -ce, -ence typu teľce, húsence v juhozápadoslovenských nárečiach oproti tvarom na -atá typu teľatá, húsatá v severovýchodoslovenských nárečiach) alebo slovotvornú členitosť slovenských nárečí (napríklad pre juhozápadoslovenskú nárečovú oblasť sú charakteristické zámená a zámenné príslovky s časticou nie- a voľa-: niektorý, voľaktorý, niekde, voľakde, slová zakončené ma -ica: veverica, čapica, ližica, lužica, užica, ložica, kým pre severovýchodoslovenskú oblasť sú zasa charakteristické zámená a zámenné príslovky s časticou da-: daktorý, dakde, slová zakončené na -ka: veverka, čiapka, líška, loška laška). Na naznačené dichotomické členenie slovenských nárečí poukazujú aj niektoré hláskoslovné a výslovnostné rozdiely (napríklad v juhozápadoslovenskej oblasti sa hovorí g ocovi; šťastie, ščascie, sčascí, teda je tu -a- za praslovanské e_s; v severovýchodoslovenskej oblasti sa hovorí ku/gu ocovi; šťastia, štestie, ščestia, sčesce, teda je tu -e- za praslovanské e_s).

Členitosť nárečí

Pri interpretácii lexikálnych rozdielov v týchto slovenských nárečových makroareáloch možno hľadať korene tejto diferencovanosti ešte v praslovanskej pravlasti našich predkov. príčiny týchto lexikálnych rozdielov v slovenských nárečiach súvisia s nejednotnosťou, vnútornou (i lexikálnou) členitosťou praslovančiny. V súčasnosti už slavisti pripúšťajú, že praslovančina nebola celkom jednotná, ale vyznačovala sa aj istými (hoci nie mnohými) krajovými osobitosťami. Lexikálna diferencovanosť praslovančiny sa odzrkadlila aj v naznačovanej dichotomickej nárečovej diferencovanosti slovenčiny a súvisí s postupným osídľovaním Slovenska (najmä juhozápadoslovenskej a východoslovenskej nížiny zo severu, resp. severovýchodu dvoma prúdmi Praslovanov v 4. storočí a začiatkom 5. storočia). Toto najstaršie členenie slovenských nárečí na oblasť juhozápadoslovenskú (susediacu aj s južnými Slovanmi) a oblasť severovýchodnú, podmienené lexikálnou členitosťou praslovanského východiska slovenčiny, bolo v 9. až 10. storočí čiastočne prekryté vysunutím „Prastredoslovákov“ zo Zadunajska na sever a porušené ich vklinením medzi oblasť západoslovenskú a východoslovenskú. Toto slovenské obyvateľstvo pochádzalo z juhovýchodnej praslovanskej prabázy (prišlo z juhovýchodu) a malo aj niektoré znaky južnoslovanského typu (v staršej literatúre sa hodnotili ako tzv. juhoslavizmy v slovenčine). Presun predkov stredoslovenského obyvateľstva z juhu na sever výstižne znázorňujú kartografické elaboráty, na ktorých sa zobrazujú nárečové osobitosti charakteristické pre stredoslovenské nárečie na jednej strane a pre západoslovenské a východoslovenské nárečie na druhej strane. Ide tu najmä o rozdiely v slovnej zásobe. Oproti stredoslovenským výrazom skala, píliť, ťekvica, krútňava, stará

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania

mať, starí otec, varovať (dieťa), tuční a iné je v západoslovenských a východoslovenských nárečiach kameň, rezať, diňa (dziňa), vír, dedo (dzedo; na Záhorí stareček), baba/bapka, pestovať, tlastí/tlustí, tustí a pod. Slová takto jazykovo-zemepisne diferencované tvoria jednu z charakteristických, ale nie najvýznamnejších vrstiev slovenskej nárečovej slovnej zásoby. Vyskytujú sa medzi nimi najmä slová staršej vrstvy; nie sú však zriedkavé ani slová novšieho pôvodu. Z vývojového hľadiska mladšie paralely k tejto lexikálnej členitosti slovenských nárečí možno nájsť aj v hláskosloví (napr. stredoslovenské ešte, šťepiť, ďedina, ďeťi oproti západoslovenskému a východoslovenskému ešče, ščepic, dzedzina, dzeci) a v tvárosloví (porovnanie stredoslovenské s tou dobrou ženou oproti západoslovenskému a východoslovenskému s tú dobrú ženú/ s tu dobru ženu). Lexikálne rozdiely medzi slovenskými nárečiami sú neraz dozvukmi starých stredoslovensko-juhoslovenských kontaktov na jednej strane a starých vzťahov slovenčiny k západoslovenským i východoslovenským jazykom. Zároveň však sú dokladom o pozoruhodnom (akoby centrálnom) postavení slovenčiny v rámci slovanských jazykov. Lexikálne (a iné) rozdiely medzi slovenskými nárečiami podmienené rozdielmi pravoslovanskej prabáze slovenčiny (najmä skutočnosťou, že západná a východná časť Slovenska boli osídlené od severu a severovýchodu, kým centrálna časť od juhu či juhovýchodu) boli v priebehu 8. až 9. storočia stlmené integračnými tendenciami, ktoré sa začali prejavovať v praslovanskom základe slovenčiny. Tieto integračné tendencie boli podporované hospodársko-spoločenskými a politickými činiteľmi, ako bolo hnutie podunajských Slovanov proti nadvláde Avarov (v tzv. Samovej ríši) v 7. storočí a či neskôr (začiatkom 9. storočia) utvorenie organizovaných kniežatstiev (moravského a nitrianskeho), ktoré sa napokon zlúčili v prvom západoslovenskom štáte, vo Veľkej Morave.

Odrazom týchto (i neskorších) integračných tendencií v lexike slovenských nárečí je vzájomná väzba tak medzi stredoslovenskými a západoslovenskými nárečiami, ako aj medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami. Možno to ilustrovať slovami ako dedina (dzedzina), ňechať (nahať), šatka, šatuočka, stuška, svedomie/-a, -í, charakteristickými pre oblasť stredoslovenskú a západoslovenskú, oproti slovám rozšírenými na východnom Slovensku: valal, zochabic (zohabic), hustečka (chustečka), pantlika, sumeňe alebo slovami charakteristickými pre stredoslovenské a východoslovenské nárečia, napríklad mačka, brechať, párať (parac) perie, žochtár, šechtár, pirohi oproti slovám kočka, ščekac/-t, driapať (drápac), hrotok (hrotek), perki používaným v západoslovenských nárečiach.

Vývin slovenského jazyka a slovenských nárečí

Nadobudol samostatný smer po rozpade Veľkomoravskej ríše a včlenení „územia nad Dunajom“ do uhorského štátu. Vtedy dochádza k výraznejšej diferenciácii slovenčiny v pomere k susedným slovanským jazykom a k postupnému dotváraniu troch základných nárečových skupín: západoslovenskej, stredoslovenskej a východoslovenskej. Rozdiely medzi týmito nárečiami sú osobitne výrazné najmä v slovnej zásobe; porovnajme napríklad západoslovensky huba, stredoslovensky ústa, východoslovensky gamba, západoslovensky ľadvini (ľadvenice), stredoslovensky oblički, východoslovensky pokrutki, západoslovensky poťah, stredoslovensky záprah, východoslovensky cug a iné.

Popri naznačenej diferencovanosti slovenských nárečí na dva či tri areály v prebiehalo v dôsledku pôsobenia vnútorných jazykových vývinových zákonitostí a čiastočne aj niektorých mimojazykových činiteľov ďalšie vnútorné členenie slovenských nárečí. V súvislosti s naznačenými poznatkami a väčšej či menšej zemepisnej členitosti slovenských nárečí vynára sa nástojčivá otázka, čo vplývalo na rozdrobenosť slovenských nárečí. Slovenčina je totiž (popri slovinčine) z dialektologického hľadiska najdiferencovanejším jazykom.

Ukazuje sa, že jeden z činiteľov, ktorý mal azda najvýraznejší vplyv na utváranie nárečí, a to už od príchodu predkov našich otcov na terajšie územie, bola geomorfologická, či geofyzikálna členitosť slovenského územia. Mohutné pohoria, vrchy najrozmanitejších tvarov, početné doliny i kotliny, uzavreté oblasti, neprístupné lesy, korytá riek a iné prírodné faktory zapríčinili, že tzv. prírodné hranice sa stali často nielen bariérami pre vzájomný styk, ale zároveň aj politickými, administratívnymi a cirkevnými hranicami, teda činiteľmi, ktoré čoraz viac pôsobili na utváranie nárečových celkov i na ďalší vývin.

Výraznú jazykovú hranicu medzi naším jazykom a poľštinou utváral mohutný chrbát Vysokých Tatier. Aj pohorie Nízkych Tatier i Slovenské rudohorie vystupujú ako geografický činiteľ pri formovaní našich nárečí: oddeľujú od severostredoslovenských nárečí tzv. juhostredoslovenskú nárečovú skupinu (charakterizovanú znakmi ako haluške na miski, jedon/edon a iné). Prírodný činiteľ sa však neuplatňoval dôsledne na každom predpokladanom mieste. Naša najväčšia rieka Dunaj, pretekajúca okrajom slovenského územia, sa nestala jazykovou hranicou, resp. čiarou medzi nárečiami dvoch typov. Ten istý typ slovenských nárečí, ktorý sa zachoval na ľavej strane Dunaja (v Kamenici nad Hronom a v obciach ďalej na sever) má kontinuitu i na terajšom maďarskom území v Zadunajsku. Aj dnes sa tam ešte vyskytujú reziduá niekdajšieho kontinuitného dialektu. Nárečovou a jazykovou hranicou sa napokon nestali ani ťažko prístupné hrebene Karpát. Ako je

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania

známe, skupiny ukrajinského obyvateľstva prešli za karpatský oblúk aj do menej osídlených oblastí (do dolín riek Laborca a Ondavy). Tak isto sa dostali za karpatský oblúk (až za Babiu horu) aj beskydskí gorali s nárečiami poľskej proveniencie.

S geomorfologickým členením slovenského územia súviseli aj hranice administratívno-právnych celkov, akými boli v rámci niekdajšieho Uhorska tzv. stolice či župy. Pri utváraní nárečového stavu zohrali tieto stolice významnú úlohu už aj preto, že vnútri týchto útvarov pulzoval v priebehu stáročí svojrázny a intenzívny hospodársko-spoločenský život, čo sa neraz odlišoval od života v susedných stoliciach. V hraniciach žúp sa často rozšírili aj jazykové osobitosti, ktorých geografické rozlíšenie vo viacerých prípadoch korešpondovalo s hranicami jednej alebo viacerých stolíc. Názorným príkladom takejto jazykovo-zemepisnej diferencovanosti môže byť napríklad bohatý heteronymný rad názvov zemiakov (švábka, krumple, krompere, krompachy, grumbír, grule, bandurky, erteple).

Vždy však nemožno jednoznačne určiť, ktorý z činiteľov bol pri utváraní hraníc nárečového javu dominantný, či rozhodoval geomorfologický aspekt alebo administratívno-právne zriadenie (napríklad Slánske vrchy pri rozhraničení šarišských a zemplínskych nárečí).

Utváranie nárečového stavu

Na utváranie nárečí vplývali komunikačné spoje (najmä hlavné cesty, dôležité prechody v dolinách riek, priesmyky v ťažko prístupných pohoriach a pod.). Napríklad rozšírenie výslovnosti typu villi, sannúť namiesto vidly, sadnúť sa nápadne zhoduje so smerom starých ciest (najmä v smere cesty z Nitrianskej stolice na Moravu). Na rovinách a územiach bez väčších prírodných prekážok, kde boli lepšie podmienky pre vzájomný styk, nárečová diferenciácia je menšia než tam, kde sa príroda postarala o najrozmanitejšie bariéry a zátarasy.

Výrazná zemepisná členitosť nášho územia bola naisto jednou z príčin, že sa územie Slovenska neosídľovalo naraz a že sa jednotlivé kraje obsadzovali obyvateľmi nerovnakého pôvodu. Aj pribúdanie obyvateľstva či vyľudnenie istých krajov vyvolávalo migrácie a zároveň aj presuny a prísuny obyvateľov spôsobujúce miešanie nárečí. Jazykové stopy takýchto presunov obyvateľstva sú vtlačené aj do niektorých diferencovaných znakov slovenských nárečí. Napríklad tvary typu zo ženuof, bez sinuof v časti hornooravských nárečí svedčia o presunoch obyvateľstva z lietavského panstva v Trenčianskej stolici na hornú Oravu (koncom 16. a 17. storočia), kde v tom čase vznikali mnohé nové osady.

Na tvárnosť slovenských nárečí mali v istom rozsahu vplyv aj prísuny obyvateľstva cudzieho pôvodu. Kontakty slovenského obyvateľstva s obyvateľstvom inej (slovanskej či neslovanskej) národnosti poznačili slovenské nárečia najmä v oblasti lexiky. Menej aj v iných jazykových rovinách.

Najstaršia, ešte do veľkomoravského obdobia siahajúca nepočetná kolonizácia obyvateľov nemeckého pôvodu nezanechala v nárečiach výraznejšie rezíduá. Pripomínajú ju však názvy obcí ako Sľažany a Nemčice v Nitrianskom okrese (názov obce je doložený z roku 1156 v zápise villa Scelemsan; ide o názov obce od etnického názvu Slesz-an; druhý názov doložený tiež z roku 1156 v zápise Nemcyc sa viaže na zaniknutú osadu pri Jelenci neďaleko Nitry) a Nemčice v okrese Topoľčany (najstarší zápis názvu tejto obce je z roku 1253 v podobe Nemchich). Výraznejšie poznačili slovenské nárečia nemeckí kolonisti, ktorí prichádzali do slovenských miest a banských oblastí v 13. storočí. Slovensko-nemecké jazykové kontakty sa odzrkadlili v istom rozsahu aj v jazykovo-zemepisnej diferencovanosti slovenských nárečí. Vplyv nemeckého živlu sa prejavil nielen v slovnej zásobe (z okruhu mestskej administratívy, remesiel, baníctva a obchodu), ale neskôr aj v oblasti hláskovania (napríklad stvrdnutím pôvodne mäkkých spoluhlások ď, ť, ňu, ľ v okolí banských miest Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice alebo Novej Bane).

Dotyky slovenčiny s maďarčinou sa odzrkadlili tiež najmä v oblasti lexiky. najstaršie slovenské lexikálne výpožičky, ako chýr, ťarcha, sihoť, beťah, svedčia svojím hláskoslovným habitom o tom, že prenikli do slovenčiny ešte v 11.-12. storočí, teda v čase, keď v slovenčine nebola ešte hláska h, ale iba g (ktoré sa koncom 12. storočia a v 13. storočí začalo meniť na trené a neskôr hrtanové h), a preto sa hláska h v staromaďarských slovách ako hir, terhe prevzala ako chýr, ťarcha. Slovenské slová sihoť, beťah (prevzaté zo staromaďarských podôb sigot, betëg) prekonali zmenu g na h už v slovenčine (podobne ako iné slovenské slová: gosť> hosť, noga > noha). Výraznejšia vrstva slov maďarského pôvodu (resp. aj rumunského či tureckého pôvodu prevzatých cez filter maďarčiny) bola sprostredkovaná valaskou kolonizáciou. V slovenských nárečiach (najmä na východnom Slovensku a v južných slovensko-maďarských kontaktových oblastiach) je početnejšia až mladšia vrstva hungarizmov. Rozšírenie viacerých hungarizmov sa viaže na juhovýchodnú oblasť nárečí (Novohrad, Gemer, časť Zvolenskej stolice a celý východ) a je základom dichotomického členenia slovenských nárečí v smere severozápadnom proti juhovýchodnému. Táto dichotómia je charakterizovaná slovami ako veža, tabak, pastier

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania

(pastýr, pastir), fajka na území severozápadnom oproti výrazom turňa, dohán, gondáš, pip/k/a na území juhovýchodoslovenskom. Inokedy sa slovensko-maďarské kontakty odzrkadlili v inom členení slovenských nárečí. Napríklad v Honte, v Novohrade, v západnom Gemeri a vo Zvolene je známy názov sapún (z maďarčiny szappan), namiesto ktorého sa na ostatnom Slovensku používa názov mydlo. Väčšie zemepisné rozšírenie (na oblasť stredoslovenských nárečí a na časť dolnotrenčianských nárečí) má slovo belčov (z maďarčiny bölcső rozšírené aj v zneniach bielčou, beučou, belšou a iných), oproti ktorému je v západoslovenských a východoslovenských nárečiach kolíska/koliska (na Záhorí kolépka). Väčšina slov maďarského pôvodu je však rozšírená v slovenských nárečiach iba na menšom území.

Kontakty slovenčiny s maďarčinou nepoznali diferencovanosť slovenských nárečí iba v oblasti lexiky. Vplyv maďarčiny, maďarskej výslovnosti slovenčiny v radoch maďarskej vrchnosti či maďarského obyvateľstva sa v istom rozsahu odrazil aj v napodobovaní tejto „panskej, mestskej“ výslovnosti v slovenských nárečiach. Výslovnosť hiža, hudobni namiesto chyža, chudobný je charakteristická pre obce v okolí niektorých východoslovenských miest a dáva sa zvyčajne do súvisu aj s týmto sociálnym aspektom.

Cudzie vplyvy

Z cudzích migračných prúdov poznačila slovenské nárečia (najmä v oblasti tzv. karpatského areálu) valaská kolonizácia, ktorá ako posledná osídľovacia vlna v období feudalizmu (prebiehajúca najmä v 15. a v 16. storočí) dotvárala etnický charakter nielen slovenských, ale aj poľských, těšínskych a východomoravských Karpát. Prostredníctvom tejto pastierskej kolonizácie sa v slovenčine udomácnili slová rumunského pôvodu (urda, putira, žinčica, bryndza) a niektoré slová maďarského pôvodu (juhás, bojtár, pajta). Pre túto kolonizáciu je charakteristické, že jej výraznejšie stopy sa neprejavujú vo väčšej a súvislej nárečovej oblasti, ale len v jednotlivých dedinách v hornatých krajoch tak východného, ako aj stredného a západného Slovenska. Nárečia obcí s výraznejším podielom valaského obyvateľstva bývajú neraz poznačené aj istými hláskoslovnými znakmi, najčastejšie stvrdnutím spoluhlások d, t, n, l, (napríklad nárečie obce Valaská Dubová na rozhraní Liptovskej a Oravskej stolice).

Na území Slovenska (na okolí Bratislavy) sa až do dnešných čias zachovali isté reziduá po niekdajšej rozsiahlej chorvátskej kolonizácii z pohnutých čias veľkých národných presunov v 16. storočí. Stopy po slovensko-chorvátskych kontaktoch sa zachovali v slovenských záhorských nárečiach nielen vo vlastných menách (v priezviskách ako Beňovič, Lubetič a v chorvátskych názvoch ako Na grbje, Zgora cesti, Us potoka), ale aj v apelatívnej lexike (grumbir, krompir - s chorvátčiny krumpir „zemiaky“, mamaliga - s chorvátčiny mamaljuga, z rumunčiny mamaliga „kukuričná kaša“, tapčat - s chorvátčiny tapšati „tlieskať“, krčica - s chorvátčiny krtica „krt“).

Starší, nárečovo kompaktný charakter slovenského jazykového územia porušila aj tzv. goralská kolonizácia (z obdobia 9. storočia), a to najmä v severnej časti Slovenska na slovensko-poľskom pohraničí (v niekoľkých obciach na Kysuciach, na hornej Orave, na Spiši), ale sporadicky aj v Liptove (Huty, Veľké a Malé Borové, Liptovská Teplička, Liptovská Lužná), na Horehroní (Pohorelá) a v oblasti Slovenského rudohoria (Lom nad Rimavicou). V týchto oblastiach sa dodnes udržali tzv. goralské nárečia, ktoré sú poľského pôvodu.

Na charakter východoslovenských nárečí vplývalo aj susedstvo poľských a ukrajinských nárečí. Napríklad východoslovenské znenia ako chlop, plokač, mlodi poukazujú na kontakty východoslovenských nárečí s poľštinou. Východoslovenské slovo chustka (hustka, chustečka, hustka, hustočka) majú paralelu nielen v poľštine (chustka, chusta), ale aj v ukrajinčine (chústka/fústa, chustja „bielizeň“), v bieloruštine (chustka, chústa i chuscina „ľanové plátno“), v ruštine)chusta), ba aj v bulharčine (fústa „spodná sukňa“).

Na druhej strane je však zaujímavé, že v slovenských a s nimi susediacich ukrajinských nárečiach je výrazná vrstva slov rozšírených iba v slovenských nárečiach a v časti ukrajinských nárečí (na území Slovenska a na území Zakarpatskej Ukrajiny). Sú to slová ako studňa/stuňňa (ukrajinsky burak), stracic (ukajinsky zagubiti), navoj/navij (ukrajinsky vorotilo) a iné.

Naznačili sme viaceré mimojazykové (geomorfologické a historicko-spoločenské príčiny) členitosti slovenských nárečí, z čoho vyplýva, že výrazná členitosť slovenských nárečí nie je iba výslednicou pôsobenia vnútorných jazykových zákonitostí, ale je zároveň aj odrazom rozmanitých historických okolností a medzijazykových kontaktov. Výstižné priestorové zobrazenie výsledkov naznačených vývojových procesov v súčasných slovenských nárečiach podávajú štyri zväzky Atlasu slovenského jazyka, ktoré neraz dopovedúvajú to, čo v historických listinách nie je zaznačené a letopiscami dokumentované.

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania